

ӘОЖ 82-7; МҒТАР 17.07.41

<https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.151>Г.С. МУСИНОВА<sup>1</sup>, Г.Б. КОЖАХМЕТОВА<sup>2</sup><sup>1,2</sup>PhD, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ  
(Қазақстан, Семей қ.), <sup>1</sup>e-mail: g.musinova@mail.ru;  
<sup>2</sup>e-mail: gulim\_bakberovna@mail.ru

## КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ ЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІНІҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

**Аңдатпа.** Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелер тақырыбы қарастырылған. Ұсынылып отырған ғылыми зерттеудің мақсаты – бүгінгі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің сомдалу ерекшеліктерін айқындау. Зерттеуде басты дереккөз ретінде алынатын туындылар – С. Жұбатырұлы, Қ. Жиенбай, С. Досжан, М. Этвуд, М. Ибусә шығармалары. Зерттеу жұмысының негізгі бағыттары ретінде әдебиеттану, экологиялық әдебиет алынды. Зерттеудің басты идеясы – қазақ жерінде орын алған экологиялық мәселелердің көркем шығармада сомдалуы, әлеуметтік-экологиялық мәселелердің берілу жолдарын талдау. Мақаланың негізгі нысаны – көркем шығармадағы экологиялық мәселелердің қоғамдық-әлеуметтік мәселелермен интеграциясы. Тақырыптық топқа бөліну қазақ прозасында көтерілген экологиялық мәселелермен байланысты. Арал теңізі, Байқоңыр, Семей сынақ полигоны сынды экологиялық мәселелердің көркем шығармада сомдалуы туған жер идеясын, қарапайым халыққа тигізген зардабын дәлелді жеткізуге негізделген. Мақаланың практикалық құндылығы экологиялық мәселелердің қазақ прозасы мен ағылшын, жапон прозасымен салыстырудан көрінеді. Жүргізіліп отырған зерттеу қазіргі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің берілуін, ұлт санасындағы маңызын айқындауға мүмкіндік береді. Мақаланың практикалық мәні – қазіргі қазақ прозасы экологиялық әдебиет салаларының дамуына өзіндік үлесін қосады. Қазіргі қазақ қаламгерлерінің авторлық ұстанымы ұлт трагедиясын көрсетуде, экологиялық мәселелердің өзектілігін анықтауда көрініс табады.

**Кілт сөздер:** проза, экологиялық мәселе, әлеуметтік фактор, экологиялық әдебиет, ұлттық сана, көркем шындық, тарихи шындық.

**G.S. Musinova<sup>1</sup>, G.B. Kozhakhmetova<sup>2</sup>**<sup>1,2</sup>PhD, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ  
(Kazakhstan, Semey), <sup>1</sup>e-mail: g.musinova@mail.ru  
<sup>2</sup>e-mail: gulim\_bakberovna@mail.ru

## Integration of the Ecological Problem in Artistic Prose

\***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мусинова Г.С., Кожяхметова Г.Б. Көркем прозадағы экология мәселесінің интеграциясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №1 (135). – Б. 136–148. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.151>

\***Cite us correctly:**

Musinova G.S., Kozhakhmetova G.B. Korkem prozadagy ekologia maselesinin integraciasy [Integration of the Ecological Problem in Artistic Prose] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2025. – №1 (135). – B. 136–148. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.151>

Мақаланың редакцияға түскен күні 02.01.2025 / қабылданған күні 30.03.2025

**Abstract.** The article considers the topic of environmental problems in modern Kazakh prose. The purpose of the proposed scientific research is to identify the features of the embodiment of environmental problems in modern Kazakh prose. The works taken as the main sources in the study are the works of S. Zhubatyryly, K. Zhiembai, S. Doszhan, M. Atwood, M. Ibuse. Literary studies and environmental literature were taken as the main directions of the research work. The main idea of the study is the embodiment of environmental problems occurring in the Kazakh land in the work of art, the analysis of the ways of transmitting socio-ecological problems. The main object of the article is the integration of environmental problems in the work of art with socio-social problems. The division into thematic groups is associated with the environmental problems raised in Kazakh prose. The embodiment of environmental issues such as the Aral Sea, Baikonur, and the Semipalatinsk test site in literary works is based on the convincing presentation of the idea of the native land and its impact on ordinary people. The practical value of the article is shown by the comparison of environmental issues in Kazakh prose with English and Japanese prose. The conducted research allows us to determine the presentation of environmental issues in modern Kazakh prose and their significance in the national consciousness. The practical value of the article makes its own contribution to the development of modern Kazakh prose and the fields of environmental literature. The author's position of modern Kazakh writers is reflected in the depiction of the national tragedy and the determination of the relevance of environmental issues.

**Keywords:** prose, environmental issue, social factor, environmental literature, national consciousness, artistic reality, historical reality.

Г.С. Мусинова<sup>1</sup>, Г.Б. Кожаметова<sup>2</sup>

<sup>1,2</sup>PhD, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ

(Казахстан, г. Семей), <sup>1</sup>e-mail: g.musinova@mail.ru;

<sup>2</sup>e-mail: gulim\_bakberovna@mail.ru

### Интеграция проблемы экологии в художественной прозе

**Аннотация.** В статье рассматривается тема экологических проблем современной казахской прозы. Цель предлагаемого научного исследования – выявить особенности соматизации экологических проблем в современной казахской прозе. Основными источниками в исследовании являются произведения С. Жубатырылы, К. Жиенбая, С. Досжана, М. Этвуда, М. Ибусэ. В качестве основных направлений исследовательской работы были взяты литературоведение, экологическая литература. Основная идея исследования – отражение в художественном произведении экологических проблем, происходящих на казахской земле, анализ путей передачи социально-экологических проблем. Основной объект статьи – интеграция экологических проблем в художественном произведении с общественно-социальными проблемами. Разделение на тематическую группу связано с экологическими проблемами, поднятыми в казахской прозе. Постановка экологических проблем, таких как Аральское море, Байконур, Семипалатинский испытательный полигон, в художественном произведении основана на аргументированной передаче идеи родного края, последствий для населения. Практическая ценность статьи проявляется в сравнении экологических проблем с казахской прозой и английской, японской прозой. Проводимое исследование позволяет определить значение экологических проблем в современной казахской прозе, значение в сознании нации. Практическая значимость статьи заключается в том, что она вносит свой вклад в развитие современной казахской прозы, экологической литературы. Авторская позиция современных казахских писателей находит свое отражение в показе трагедии народа, в определении актуальности экологических проблем.

**Ключевые слова:** проза, экологическая проблема, социальный фактор, экологическая литература, национальное сознание, художественная реальность, историческая реальность.

### Кіріспе

Қоғамдағы әлеуметтік-экологиялық мәселелер көркем прозаның назарынан тыс қалған емес. Әдебиеттануда «адам – табиғат – қоғам» үштігі – прозаның негізгі арқауы, азаматтық ұстанымның көрінісі. Қазақ әдебиеттану саласында экологиялық мәселелер табиғат пен адам концепциясы аясында анықталып, қаламгердің суреткерлік-азаматтық ұстанымы сараланды. Зерттеу мақаланың тақырыбы қазіргі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің сомдалуымен байланысты. Осыған сәйкес мақаланың мақсаты – бүгінгі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің сомдалу ерекшеліктерін талдау. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде табиғат пен адам қатынасы М. Әуезов «Көксерек», Т.Жармағамбетов «Отамалы», Ә. Нұрпейісов «Соңғы парыз» және басқа да шығармаларда көрініс тапты. Аталған авторлар шығармаларында адамзаттың табиғатқа үстемдігі, табиғат-ананың адамзат өміріндегі маңызы сомдалды. Мақаланың негізгі міндеттері: қазіргі қазақ прозасында өзекті экологиялық мәселелердің берілу ерекшеліктерін анықтау, әлем әдебиетінде экологиялық мәселелерді көтерген туындылармен салыстыру, экологиялық мәселелердің әлеуметтік аспектісін талдау және экологиялық мәселелерді сомдаудағы ұстанымдар қатарын анықтау.

Әдебиеттану ғылымында экологиялық мәселелердің қарастырылуы көбіне «адам мен табиғат» концепциясына негізделді. Зерттеушілер С. Айтуғанова, А. Рамазанова, Ж. Жарылғапов қазақ прозасындағы адам мен табиғат байланысын экологиялық мәселелер арқылы көрсетті. XX ғасырдан бастап тәуелсіздік кезеңінде қаламгерлер көтерген экологиялық мәселелер – Арал теңізі, Семей сынақ полигоны. Осы тұста экологиялық мәселелердің әлеуметтік аспектісі де бар екенін атап өтуіміз керек. Әдебиеттанушы, ғалым Р. Нұрғали көркем шығармадағы әлеуметтік факторлардың маңызды екенін алға тартады [1, 83-б.]. Көркем прозада сомдалған экологиялық мәселелер туған жер, қазақ қоғамы сынды тақырыптық арналармен байланысты анықталады. Зерттеушілер Ұ. Сәменқызы, Р. Тұрысбек, Қ. Жиенбайдың авторлық концепциясын зерделей келе, автордың экологиялық мәселелерді берудегі негізгі сомдау ерекшелігі жайлы мынадай ойға тоқтайды: «Экологиялық зардапқа белшесінен батқан қазақ тұрмысын неғұрлым кеңірек бейнелеуді мақсат тұтқан» [2, 166-б.]. Осылайша қазақ қоғамындағы маңызды экологиялық мәселелердің көркем шығармада сомдалуы авторлық концепциямен байланысты екенін көреміз.

Қазіргі қоғамдық даму, жаһандық өзгерістер экологиялық мәселелерге бейжай қарамау қажеттігін көрсетеді. Зерттеуші Н. Жұртбай докторлық диссертациясында бұқаралық ақпарат құралдарында экологиялық мәселелердің жай-күйін анықтай келе, бүгінгі Қазақстандағы ең өзекті экологиялық мәселелер ретінде: Арал теңізі, Балқаш теңізі, Семей сынақ полигоны, Байқоңыр космодромы, Каспий теңізі, жер асты суларының ластануы, мұнай өнеркәсібіне қатысты зардаптар, орманды қорғау мен эрозияға ұшыраған егістік жерлер, ауаның ластануы деп көрсетеді [3, 58-б.]. Соның ішінде «экологиялық апат ошағы» деп Арал теңізі, Балқаш теңізі, Семей сынақ полигоны, Байқоңыр космодромы анықталады [3, 94-б.]. Қазіргі қазақ прозасында БАҚ-та аталған экологиялық мәселелер реалистік сипатта беріледі. Әлем әдебиетінде экологиялық мәселелер утопиямен байланысты. Соның ішінде М. Этвуд шығармашылығында экологиялық мәселелерді антиутопиямен, экологиялық философиямен байланыста қарастырады [4, 55-б.]. Зерттеу барысында Семей сынақ полигоны жайлы жазылған көркем туындылар жапон әдебиетімен салыстырылды. М. Ибусе, Дж. Херси, Й. Хотта сынды авторлар Жапонияда орын алған атомдық жарылыстың қасіретін көркемдік аспектіде танытып, адамзатқа тигізген зардабын көркемдік аспектіде суреттеді. Қазақ

қаламгерлері де Семей жерінде орын алған атомдық сынақтардың тұтастай халыққа тигізген зардабын мифологиялық деңгейде, авторлық концепция аясында сомдады.

Шығармада экологиялық мәселелердің сомдалуы поэтикалық суреттеуден, мифтік дүниетанымнан, бұрынғы тарихи шындық пен көркем шындық үйлесімімен байланысты. Өмір шындығын бейнелейтін оқиғалардың бәрі де – көркем шығарманың бастау арнасы. Осыған сәйкес қаламгерлер туындыда тарихи шындықты негізге алады. Авторлық ұстаным аясында өзі таныған өмір шындығын сомдап, нақты дүние болмысын танытады. Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі қазақ қаламгерлері экологиялық мәселелерді сомдауда авторлық ұстанымды басшылыққа алады. Экологиялық мәселелердің сомдалуы барысында авторлар туған жер идеясын, қарапайым халыққа тигізген зардабын асқан шеберлікпен жеткізе білген.

### **Зерттеу әдістері мен материалдар**

Мақалада көркем прозадағы экологиялық мәселелердің сомдалуын зерттеу барысында қазақ, ағылшын, жапон әдебиет өкілдерінің көркем шығармалары негізге алынды. Зерттеу материалы ретінде қазақ қаламгерлерінің экологиялық мәселелерді көтерген 2000 жылдан бергі шығармалары алынды. Атап айтар болсақ, Арал теңізі жайлы Сайлаубай Жұбатырұлының «Абыржы» роман-трилогиясы, Байқоңыр космодромы жайлы Қ. Жиенбайдың «Жер үстінде жұмақ бар», «Ән салуға әлі ерте» шығармалары, Семей сынақ полигоны жайлы С. Досжанның «Қасірет пен тағдыр» деректі романы зерттеу материалы ретінде қолданылды. Зерттеу материалы ретінде алынған көркем шығармалар корпусы 2100 бетті құрайды. Аталған шығармалар тәуелсіздіктен кейінгі қазақ прозасында экологиялық мәселелерді көтерген шығармалар ретінде таңдалынып алынды. Экологиялық мәселелердің қоғамдық-әлеуметтік мәселелермен интеграциясы қазіргі қазақ қаламгерлерінің авторлық ұстанымын көрсетеді.

Мақалада қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің интеграциясы компаративтік талдау, нарративтік талдау, герменевтикалық талдау әдістері аясында анықталған. Зерттеуімізде компаративтік талдау әдісі ағылшын, жапон әдебиетімен салыстырылды. Нарративтік талдау әдісі әлемдік әдеби дәстүрдегі қазақ прозасының маңызын бағалауда қолданылды. Герменевтикалық талдау әдісі негізінде экологиялық мәселелердің поэтикалық аспектіде сомдалу ерекшеліктері анықталды. Осындай жүйелі түрде зерттеу қазіргі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің сомдалу ерекшеліктерін, әлем әдебиеті үлгілерімен байланысын, интеграциясын айқындауға мүмкіндік береді.

### **Талдау мен нәтижелер**

«*Арал тағдыры – адам тағдыры*». Қазақ әдебиетінде Арал теңізінің экологиялық мәселесі Ә. Нұрпейісов, Қ. Досжанов шығармаларында көтерілді. Туған жердің қасіретіне бейжай қарамаған қаламгерлер Арал теңізінің экологиялық мәселеге айналуын көркем образбен тұтастыра бейнелейді. «Соңғы парыз» шығармасының басты кейіпкері Жәдігердің болмысы арқылы, шығармада сомдалған арал халқының жай-күйі негізінде Аралдың экологиялық катастрофаға айналғанын көреміз. Автор бұндай трагедияның себепшісін анықтауға тырысады. Алайда дүрбелең жылдары Арал теңізінің құрғауын, көлемінің азаюын сол кезеңдегі билікпен, саясатпен байланыстырады. Қаламгер С. Жұбатырұлы «Абыржы» шығармасында Бөген ауылы суреттелетін шынайы әлем мен Медеттің сана әлемі бірлікте суреттеледі. Жартылай ояу күйдегі Медет демондық сипаттағы образдармен дауласып, диалог жүргізеді. Шығармада көрініс тапқан реминисценция Дон Кихот образының қолданысынан айқындалады. Жеке адам трагедиясы арқылы Арал теңізінің мәселесін көтерген С. Жұбатырұлы масштабы жоғары, әлем бойынша маңызды экологиялық мәселе екенін көркемдік түрде дәлелдейді. Өйткені Арал тағдырының артында адам тағдыры, ертеңгі болашақ үміт тұр.

Романның «Абыржы» аталуы жөнінде автордың өзі «жуанның жіңішкеріп, жіңішке үзілетін өліара шақ» [5, 7-б.], - деп бір үміт пен бір күдіктің шарпысқан ереуіл кезеңі екенін атайды. Ұлы теңіздің кепкен шөлге айналуы аталған шығармада айқын берілген. Туындыдағы табиғат суреті былай көрініс береді: «Боз борандатқан ақ түтек – жел көтерген сол ұлтанның тұзы. Жер-дүниені себездеп бүркемелеген – қар да, тұман да емес... Қар әлі жауған жоқ» [5, 21-б.], - дейді. Бұндағы суреттелген табиғат болмысы экологиялық мәселенің жай-жапсарын айқын түсіндіреді. Теңіздің тартылуы салдарынан ауаға ұшқан тұз түгелдей ең даланың тұлдырсыз, сұрғылт кеңістігін құрайды. Басты кейіпкер Медет Мөңкеевич өзі туып-өскен Арал мекеніне оралуы шығарма сюжетінің дамуын көрсетеді. Сартап далада өзін күтіп тұрған шофер-жігітпен Бөген ауылының орнына барады. Барар жолда Аралдың экологиялық жағдайы сөз болады. Десе де бұған дейін Арал теңізі ашаршылық сүргіні мен екінші дүниежүзілік соғыста халықтың жағдайын көтеріп, кейіннен халық балық кәсібін игеріп, тұрмыс-тіршілік құрды. «Ұстазбен екінші кездесу» деп аталатын бөлімшеде Арал теңізі жайлы жоғары жақтан тапсырма алғаны суреттеледі. «Жетпісінші жылдардың аяғында бұған бір жауапты, дәлірегі, тосындау жұмыс тапсырылды. Қазақстанның бір үлкен өзенінің бойындағы көптен шешімін таптырмай, талас тудырып келе жатқан жаңа су қоймасы мен су электр станциясы туралы қолда бар материалдар және тың деректер жинау арқылы өзіндік негіздеме жасау. Қойылған міндет бойынша, іс-тәжірибеде мүлде жоқ дерлік, кәсіби есептен гөрі философиялық пайымдаулар, саяси жорамалдар, әлеуметтік болжамдар жағы басым, өзгешелеу зерттеу-жобалық жұмыстар» [5, 60-б.], - деген жолдар арқылы жас маман Медеттің берілген жұмысқа «қызыл көрген қырандай» кіріседі. Ұстазбен екінші кездесуінде арба жайлы ел арасына таралған оқиға баян етіледі. Дана қария өз баласына жылдар бойы қызмет еткен арбасын аманаттап, «үрім-бұтағымыздың өсіп-өнуіне септесіп, атадан балаға мирас болып келе жатқан қасиетті мүлік» [5, 64-б.], - деп құнды екенін жеткізеді. Көп жылдар бойы әке өсиетін берік сақтаған баласы бір жылдары өңірде болған қатты қыста амалсыздан арбаға балта көтереді. Сол арбаның көмегімен жан сақтап, жақсы күндер болғанда баласы әке аманатын орындай алмадым деп қайғырады. Осындай сәтте өз әкесінен де дана қария былай деген: «Балам, сен көп жылдар әкеңнің өсиетіне адал болдың, бірақ азамат адамды тығырыққа қамайтын өмірдің сынды сәті басыңа туды. Сонда сен ойланып-толғанып аса ақылды шешімге келдің. Әкең ол мүліктің сендердің үрім-бұтақтарыңның өсіп-өнуі үшін қызмет еткенін, сіңірген еңбегін бекер айтқан жоқ. Сен сол ұрпақтың өмірін жалғау жолында әлгі мүлікті құрбандыққа бердің. Сөйтіп, ата-бабаңның ең ізгі дәстүрін жалғастырдың. Егер сен аманат сөзінің терең мәнін түсінбей, қу арбаны құшақтап, ұрпақтарыңды өлімге қиғаныңда, орны толмас өкінішке қалып, сұмдық қателік жіберген болар едің. Бірақ, ақыл таразысына асалып, басыңа түскен сында дұрыс шешім жасадың. Ең бастысы, осы ісіңмен әке өсиетін ақтадың» [5, 64-б.], - деген оқиға арқылы Арал теңізі де ата-бабаларымыз өсиеттеп қалдырған «ескі арба» екенін көрсетеді. Аралда туып, Аралда өскен Медеттің шығармадағы әрекеті «ата-бабадан мирас боп қалған ескі арбаны» орнымен қолдану немесе құрбандыққа шалу. Романда басты образ ретінде құрғап бара жатқан Арал образы көрінеді.

Шығармада Арал трагедиясының себебі Кеңес үкіметінің саясаты екені айтылады. Сонымен бірге автор мынадай жайттың басын ашады: «Сұрқия саясат... Арал моласын қазушылар... Экологиялық босқындар...» [5, 81-б.], - дегенде экология зардабын тартқан халықтың өзге жерден пана іздеуге аттануы «экологиялық босқын» атауын береді. Бүгінгі таңда түрлі экологиялық себептерге байланысты өзінің туған жерін тастап, өзге жерді паналап жүрген экологиялық босқындардың саны біршама. Осылайша Арал «аталып қойылған бозқасқа-құрбандық», келесі ұрпақтың қамы үшін жасалған әрекет екені көрінеді. Медеттің ұстазы баяндаған «Ескі арба» жайлы оқиға да Аралды құрбан ету керектігін жеткізеді. Медет жүзеге асыруға қолға алған жобасы Арал теңізін кептіруге бағытталған еді.

Туындының көркемдік ерекшелігі екі әлемнің қатар суреттелуі. Қарапайым тұрмыс кешіп жатқан Бөген ауылы шынайы әлем болса, Медеттің санасындағы әлем. Медет өз санасында өзінің қолымен жасалған зауалдың себебін табуға ұмтылады. Онда бетпе-бет Сайтан сауалдың сұрақтарына жауап беріп, өзінің кінәсін таразылайды. Шығармада постмодернизмге тән белгілер бар. Соның бірі – ризоматикалық құрылым, дәлірек айтсақ, сюжеттің ретсіздігі. Шығарма басталған сәттен бастап оқиға сол сәтті бейнелеп қоймай, өткен күндердің естелігін бейнелейді. Бұл Арал теңізінің зауалын танытуда тиімді қолданылған әдіс екенін көреміз. «Адасқан дәруіштер аралының ақыры» деп аталатын бөлімде Медет Әділет патшалығында өзінің жасаған істеріне таразыға тартылады. Арал теңізі жайлы: «Ұлы эксперимент осы жерлерде басталған, - деді ол терең ойдан кәдімгідей тұнжырап. – Ұстаз кім? Ол бар болғаны үлкен ойындағы пешка... Аралдағы тамұқ плацдарымын биік ұран, ұлы сенімде біз бастадық» [5, 367-б.], - деп өзінің де, ұстазының да ұлы саясат алдында қарапайым орындаушы болғанын баян етеді. Екінші кітапта Медеттің санасында әлем қиял-көріністер шектен шығып, арнайы емханада емделуі суреттеледі. Автордың Медетті бұндай күйге түсіруі – көркемдік шеберлік. Аралға жасаған зұлымдығы Медетті іштей жеп, ар алдында жауапты екенін шытырман сюжеттік желілер арқылы көрінеді. Екінші кітапта Медеттің күнделігіндегі мына жазу бүтіндей Аралдың қасіретін түсінуге мүмкіндік береді: «Сон разума рождает чудовищ... Жажда разума порождает чудовищные желания» [5, 381-б.]. Бұл арқылы адамзаттың шексіз, шетсіз қалауы кезіндегі гүрілдеген Аралдың қасіретін тудырғанын айқын түсінеміз. Автор утопияға салынбайды, керісінше жеке адамның трагедиясы арқылы Аралдың қасіретін жеткізеді. Осылайша Арал тағдырының артында Медеттің тағдыры тұр. Автор С. Жұбатырұлы Арал трагедиясын жете түсініп, негізгі себебін жеке адам арқылы баян етеді. Романда постмодернизмге тән сюжеттік құрылымнан бөлек, «шығарма ішіндегі шығарма», өсиеттер анығырақ «пастиш» қолданылған. Ұстазының Медетке баяндаған «Ескі арба» мысал-өсиеті, «Адасқан дәруіштер аралының ақыры» бөлімі пастиш ұғымымен анықталады. Осылайша жазушы С. Жұбатырұлы Арал теңізінің трагедиясын адамзаттың шексіз қалауымен, Кеңес үкіметінің саясатымен, Медеттің ар алдындағы азабымен байланыстырады.

Жазушы М. Этвуд адамзаттың шексіз, шетсіз қалауының зардабын «Орикс және Коростель» антиутопиялық шығармасында баян етеді. Шығармада адамзаттың барлығы генетикалық мутацияға айналып, Жер ғаламшарының шөл далаға айналғаны суреттеледі. Автордың экологиялық мәселені суреттеуі спекулятивті фантастика жанрында беруі реализмнің шегінен асып, адамзаттың осы қарқында жүруі қайда апаратынын анықтауға тырысады. Шығармадағы басты кейіпкер «Қар адамы» (Snowman) адамзаттың ақырын және жаңа болашақтың бастауы ретінде көрініс береді. Дегенмен жаңа болашақ адамына да, өткен дәуірге жататын адамзаттың құрамына да кірмейді. Мән мен мағынадан айырылған Қар адамының екі топқа жатпауының себебі – адамзаттың шектен тыс қалауының, табиғатқа иелік етуді көксеуінің нәтижесі. Бұл сәт шығармада былайша беріледі: «...glance back over his shoulder and see a gap between himself and human history... he won't be able to look forward either. He won't be able to imagine himself connected with those who will come after him» [6, p. 65].

С. Жұбатырұлы мен М. Этвуд адамзаттың өткеніне шолу жасап, экологиялық зардаптардың себебі ретінде адамзат ақылының шектен тыс қалауы екенін көрсетеді. Арал теңізінің трагедиясы Кеңес үкіметі кезеңіндегі саясат пен шектен тыс қалау екенін жаһандық деңгейде суреттейді. М. Этвуд болса адамзаттың құрдымға ұшырап, бүкіл табиғи заңдылыққа зиянын тигізуі адамзаттың шетсіз, шексіз қалауының нәтижесі екенін жеткізеді. Дегенмен екі шығармадағы айырмашылық – көркемдік шындық пен тарихи шындықтың қатынасы. С. Жұбатырұлы тарихи шындықты негізге алса, М. Этвуд реализмнің шегінен

асып, антиутопияға бой алдырады. Айырмашылықтарына қарамастан екі автор экологиялық мәселелерді жаһандық деңгейде жеткізе алды.

*Байқоңыр космодромы және жеке адам трагедиясы.* Көркем әдебиетте Байқоңырдың экологиялық мәселе ретінде көтерілуі Қ.Жиенбай шығармаларында көрініс табады. Сыншы Қ. Ергөбек қаламгер шығармашылығы жайлы былай дейді: «Адамдар тағдырын тәлкекке тастап, олардың өмірге деген құштарлығын түз құйғандай түп-түқиянымен құртып, трагедияға жетелей жөнелетін не нәрсе? Жазушы іздейтін суреткерлік сауал міне осы! Суреткерлік сауалдың жауабы – аядай ауылдың Байқоңыр ғарыш айлағының қасіретінен бейдауа дертке ұшырап, мезгілсіз көз жұмып жатқан ауыр тағдырлы адамдары, немесе тірі жүргені болмаса басында билігі жоқ, қасіретін шегіп, бар рахатын жат жұрт көріп жатқан ғарыш айлағының басыбайлы құлына айналған, жардан ерте айырылып, бала-шаға асырау үшін ала дорба арқалап, Түркістан базарына сабылып жүрген жансебіл, тәні тозған, жаны тоналған бейшара тұрғындарының тағдыры» [7, 38-б.], - деп қаламгердің Байқоңыр трагедиясын жеткізудегі көркемдік шеберлігін, авторлық ұстанымын жоғары бағалайды.

«Ән салуға әлі ерте» романында автор мынадай жайттың басын ашады: «Қазір бұл жағаның адамдарына космодром деген аждаһа жақсы болды ғой. Тисе – терекке, тимесе – бұтаққа», әлдекім төретамдықтар мен сұлутамдықтар атынан сөйлеген болып, «космодромның жергілікті халыққа жасап отырған зияны мынадай да мынадай!» - деп жейдесінің тамақ түймесін ағытып, жұлқынып шыға келсінші, бірі қалмай соның соңынан дүрліге жүгірер еді» [8, 14-б.]. Осылай дүрлігудің нәтижесі жергілікті халықпен арадағы жанжалды, әлемдік космостық альянстың, басшылықтың қатаң сөгіс жасайтынын басқалары ескермейді. Қарапайым жергілікті халық экологиялық зардапты тартып отырса, енді бір жағынан басшылықтан сөгіс алатынын біле бермейді. Автор «дүрлігудің» нәтиже бермейтінін жақсы түсінеді. «Ғарыш айлағының шаңды тозаңынан өмір бойы көз аспаған сорлы халық біз емес пе едік! Ауру-сырқау да, өлім-жітім де біздің ішімізден көбірек шығатын, өз-өзіне қол жұмсау індеті де бізден тарап отыр» [8, 52-б.], - деп Байқоңырдың экологиялық мәселе екенін, әлем көз тігіп отырған ғарыш айлағы екеніне қарамастан, қарапайым халыққа зардабын тигізіп жатқанын айтады. Бұл өз кезегінде Әбдімәліктің немерелерімен қатынасынан көрінеді: «Төретамға барса балалары ауырып қалады-мыс, үсті-бастарын жара қаптап кетеді-міс, радиациялық сәулеге ұрынып қалады-мыс...» [8, 63-б.], - бұндағы аталған белгілер ғарыш айлағының зардаптарын көрсетеді. Шығармада Қамбаш көлі ерекше аталады, дәлірек «Ата-бабаның ежелгі мекені», «ата-бабаның ыстық құшағы». Көлдің ерекше қасиеті радиацияны да жойып жіберетін күшке ие. Дүние құмар Әбдімәлік Қамбаш бойына санаторий салуды жоспарлайды. Бірінші жары дүниеден өткен соң Патшагүлге үйленген. Балалары ер жетіп, әрқайсысы үлкен азамат атанған. Тұңғышы Әнуарбек Финляндияда тұрады. Кішкене күнінде йод жетіспеушілік дертіне ұшырап, Астраханьда кейіннен оқу бабымен Финляндияға қоныс аударады. Содан бері әкесімен байланыспаған. Шығармада: «Бала алқым безінің йод жетіспеушілік дертіне ұшыраған... Ылғи осы. Ол не қылған йод жетіспеушілік?» [8, 171-б.]. Бұл – ғарыш айлағында өмір сүретін тұрғындарда көптеп кездесетін дерттің бірі. Одан кейінгі баласы Әділбек аудан орталығында тұрады, немерелері де Төретамға келіп тұрады.

Көбелектерді зерттейтін Әбдімәліктің қызы Мейрамкүл көбелектердің табиғаты жайында былай дейді: «Радиацияңызды пішту көрмейтін көбелектер де баршылық. Өте нәзік жаратылыстың мықтылығын көріңіз, әнекей! Бірақ бізге көбелек болу қайда?! Сіз білесіз бе, Байқоңырдан ұшқан көбелектер он жыл ішінде бүкіл жер шарын бір аралап шығады...» [8, 137-б.], - деп радиацияның әсері тимейтін көбелектер де Байқоңырды мекен ететінін көреміз.

Романда экологиялық мәселе жеке адамның трагедиясы арқылы көрінеді. Әбдімәліктің балаларымен қатынасындағы дағдарыс тұтастай Байқоңыр өңіріндегі дағдарысты көрсетеді. Байқоңырдың өңір тұрғындарының денсаулығына айтарлықтай зиян тигізіп жатса да, ереуіл

жасап, өз пікірлерін білдіре бермейді. Әбдімәлік өз тұңғышының дерті ғарыш айлағынан болғанын білсе де, өмірінің соңына дейін Байқоңыр космодромында қызмет атқарды. Шығарма соңында үлкен ұлы Әнуарбекпен кездесуден қашып, біржолата жоғалуы шындыққа бетпе-бет қарай алмағанын көрсетеді. Өз ұлына зардабы тисе де, ғарыш айлағында жұмыс істеуін тоқтатпай, туған жері Төретамнан мүлде көшпелді ұйғарады. Автор Әбдімәлік образы арқылы жеке адамның трагедиясын ғарыш айлағының экологиялық мәселесімен байланыстырады.

«Жер үстінде жұмақ бар» романында автор Байқоңыр ғарыш айлағының әлеуметтік-экологиялық мәселесін көтеріп, Көбейсін бейнесі арқылы жеке адам трагедиясын сомдайды. Зерттеуші Ұ.Сәменқызы шығармада негізгі үш желі барын көрсетеді: Байқоңыр ғарыш айлағы, Төретам стансасы, Қорқыт ата кесенесі [3, 166–167-бб.]. Шығармада Көбейсін өз қателігінен сүрінсе де, сабақ алып алдыға қарай жылжиды. Кейіпкер болмысындағы «өсу» арада біраз уақыт өткен соң Мәскеуден Байқоңырға қайта оралуы дәлел болып отыр. Сонымен бірге шығармада «туған жер» тақырыбы айрықша көтеріледі. Әр адам үшін «туған жері – жұмақ» деген түсінікті алдыға шығарады.

««Космодромның бар тағдыры Қорқыт бабамның қолында ғой» дейтін сеніммен өмір сүретін төретаждық теміржолшылар әлдекімдердің білместіктеріне шала бүлініп қайтсын. Иә-иә, сыбырлағанды құдай естімей ме, Байқоңырдың Байқоңыр боп әлемге аты жайылуының түп негізі – Қорқыт кесенесінде жатыр. Қол созым жердегі Қорқыт кесенесі әлі-ақ талайлардың асқақтаған көңілдерін тәубесіне түсірер» [9, 14-б.], - дегеннен бастап Байқоңырдың құт-ырысы Қорқыт кесенесі екені көрінеді. Жердің кіндігі, жердің тартылыс күші Байқоңыр деп бекерге аталмаған. Бұған себеп – Қорқыт кесенесі. Қорқыт кесенесі өңірді, ұлы даланы жамандықтан сақтандырып тұр деген тұрғындар лайым сенеді. Бұл өз кезегінде қасиет пен киеге сенетін халқымыздың риясыз болмысын көрсетеді.

Стратегиялық нүкте аталатын Төретам тұрғындарына нақтылы көмек жоқ. Ауыл тұрғындары цемент құдықтан су ішуге мәжбүр. Шығармада: «Түк өзгермеген, кеше қандай еді, бүгін де сондай, соңырағы күні де сондай болмақ. Цемент құдықтың суын ішкің келмей лоқсисың. Адам ағзасына зиянды құжынаған микроб» [9, 57-б.], - деп аптасына бір мәрте су құйылатын құдық жайынан да Төретам өңірінің жағдайы түсінікті болады.

Мәскеуден арнайылап келген комиссия мүшелері лабораториялық тексеріс барысында тұрғындардан гептилдің әсерін анықтауды мақсат еткен. Гептил зымырандардың жанармай компонентіндегі маңызды элемент саналады. Түссіз немесе сарғыш түсті сұйықтық өткір иісті, улы зат гептилдің қоршаған ортаға зияны көп. Шығармада көп кездесетін гептилдің адамға әсері «Бас айну, көздің қарауытуы, жүрек айнуы, денеге түсініксіз жаралардың шығуы» [9, 95-б.], - деген белгілер аталады. Ғылыми тұрғыда гептилдің адам ағзасына енуі онкологиялық ауруларға ұшыратады. Зымырандар тоқтаусыз ұшатын аймақта бұндай белгілердің, аурулардың таралуы да қарапайым халықты, билік өкілдерін мазаламай қоймайды.

Байқоңырдағы ғарыш айлағында зымырандардың бәрі бірдей сәтті ұшып кетпейді. Арасында жарылыс болып, сәтсіздікке де ұшырайды. Сондай бір сәт романда: «Түндегі жарылыс соның нәтижесі еді. Әйтеуір адам аман. Зымыран старт алаңындағы соңғы сынаққа шыдамай жарылып кетті. Төретаждықтар сол күні аяқтарынан тік тұрды. Бекет толықтай жұмысын тоқтатты. Келушілер болмаса бірде-бір пенденің Төретамнан шығуына рұқсат етілмейді. Әскери күзет қазақтар тұратын ауылдағы жалғыз көшені де жаулап алды. Қауіпсіздік комитетінің адамдары қарапайым киініп, ел арасына сіңіп кеткен деседі. Алға қойған мақсат біреу – түндегі жарылыс туралы сыбыс сыртқа шықпауға тиіс» [9, 182-б.], - деп берілген. Болған жарылыстан зардап шеккен Төретам тұрғыны Жарасбай. Түйесі іш тастаса, түйесінің жарылыс болған жерге өтіп кетуіне үлкен көлемдегі айыппұл салынды. Екі жақтан шығынға ұшыраған Жарасбай үшін үлкен соққы болды. Жарылыстың себепшісі –



сатурн зымырандары. Қолданыстан алынып тасталғанына бірнеше жыл болғанына қарамастан, сынақ жүргізуі ақылға сыйымсыз еді. Бұлай зымырандарды ұшыра берудің бір себебі – космостық бәсеке. Бұл жайттың жайын автор романда айқын көрсетеді. «Коммерциялық ұшыруларды жүз, екі жүз пайызға артық орындадық деп төске сабалағанымен сынақ алаңы аспан әлемі емес. Зеңгір көк алғаш рет қарсылық танытты. Жердегілердің ақылға сыймайтын бассыз әрекеттерін қабылдағысы келмейді» [9, 188-б.], – деп жарылыстың, одан қала берді Байқоңырдағы ғарыш айлығындағы үздіксіз зымырандардың ұшуы әлем елдерімен космостық бәсеке себеп болып отыр. Үздіксіз ұшырылған зымырандар тұрғындардың денсаулығына әсер етіп, ондаған жылдар бойы адам ағзасында өмір сүріп, онкологиялық ауруларды тудыратын «гептилдің» қоршаған ортаға таралады. Автор Қ. Жиенбай зымырандардың, олардың ұшу процестерін терең зерттеп, қоршаған орта мен адамзатқа тигізер зиянын нақты суреттейді.

Роман кейіпкерлері Көбейсін, Ебейсін, Жарасбай, Ақкербез, Евгений Ильич бәрі де Байқоңырды мекен етіп, туған жерді кие тұтады. Шығарма соңында француз делегацияларының Байқоңырға келуі суреттеледі. Оларды Қорқыт кесенесіне арнайылап апарып, қазақтың мәдени тұрмысын көрсетеді. Шығарма соңы Көбейсіннің Қорқыт кесенесін жұмаққа теңейтінімен аяқталады. Ата-анасынан ерте айырылып, жат Мәскеуде оқуын тәмамдаған Көбейсіннің Байқоңырда жұмыс атқарып, туған жеріне оралауы, ондағы зардаптарға бейжай қарай алмауы азаматтық ұстанымын көрсетеді. Осылайша жер үсінде жұмақ болуы «туған жер» тақырыбымен байланысты. Автор Қорқыт кесенесінің қадір-қасиетін таныту арқылы «жердегі жұмақ – туған жер» екенін көрсетеді. Осылайша автор Қ. Жиенбайдың да туған жердің зардабы мен қасіретіне бейжай қарамайтын азаматтық ұстанымының шығармада көрініс тапқанын аңғарамыз.

*Семей қасіреті – ұлт трагедиясы.* Көркем шығармада көрініс тапқан экологиялық мәселенің ең елеулісі – Семей сынақ полигоны тақырыбы. Аталған тақырыпқа қаламгерлер жан-жақты қалам тербеп, полигонның зардабын жеткізуге тырысты. Атап айтар болсақ, Б. Тілегеновтің «Қара жел», Р. Нұрғалидың «Дегелең дерті», М. Ибраевтың «Жоғалған өзен», М. Сәрсекенің «Семей қасіреті», С. Досжанның «Қасірет пен тағдыр», Р. Тоқтаровтың «Полигон», Б. Мұқай «Заманақыр», Д. Рамазанның «Соңғы дем», Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», А. Алтайдың «Кентавр» әңгімелерінде Семей қасіреті көркемдік ерекшелікпен түрліше сомдалды. Полигонның тигізген зардабы жайлы Т. Қасенова былай дейді: «Қазақ даласындағы жарылыстардың Семей өңіріндегі халыққа келтірген зияны өлшеусіз. Жарылыс пен оның дүмпуінен ғимараттар қирап, шағылған терезе сынықтары тиіп, көп адам жараланды. Тек одан да қатерлі әрі зардабы көп жылға ұласқан көзге көрінбейтін қауіп бар еді, оның аты – радиация. Жарылыстан кейін радиоактив бөлшектер шаң-тозаңға араласып, ауаға тарайды. Күн бұзылғанда осы радиоактив тозаң бұлтқа жетіп, сынақ алаңынан тыс аумаққа жауын-шашынмен бірге түседі. Полигонның радиоактив қалдықтары жайылымды ғана ластап қойған жоқ, құдықтар мен топырақты, өсімдіктерді улады. Мал сол улы шөпті қорек қылды, ал полигон маңында тұрған халық ластанған су мен сүт ішіп, радиоизотоп қосылған ет жеді. Бұл адамдар мен жануарлар радиацияның сыртқы зардабын тартып қана қойған жоқ, оны бойына да сіңірді» [10, 28-б.]. Осылайша қоршаған орта, жан-жануарларға, адамзатқа зиянын тигізген Семей сынақ полигонындағы жарылыстар «экологиялық мәселелер» ретінде көркем шығармада аталып, адам мен табиғат концепциясында қарастырыла бастады. Осы орайда С. Досжанның «Қасірет пен тағдыр» деректі романын қарастырсақ.

Шығармада түс элементтері кездеседі: «Кенет табан астымдағы жер қарс айырылып кетердей солқ-солқ етіп, дірілдеп ала жөнелген. Көз ұшындағы ауылым сілкіністен тербеліп, кенет сағымға айналып, көзден ғайып болып кетіп, енді бір қарағанда, алып «бұлт – саңырауқұлақ» үстінде аспанға тік көтеріліп барады екен деймін...» [11, 5-б.].

«Гидроцефалия... Аты не деген жаман едію Полигон зардабынан мүгедек жаратылған бала асыраған қанша отбасы өзімізбен іргелес тұрып жатқаны рас, бірақ мына зауал тап басыма түседі деп ойлаппын ба?» [11, 6-б.].

Топырақ, ағаш, су бәрі де радиациямен уланған. Осындай өңірде аман-есен баланы дүниеге әкелу – үлкен жетістік. Жер-көкке жайылған радиацияның әсері бірнеше ұрпаққа зиянын тигізбей қоймайды. Бұған себеп болған қазақтың бірнеше жыл Кеңес одағының шеңгелінде болуы Шығармада: «Сорлы қазақ қызыл жүйе саясатының тегеурінде шеңгеліне мықтап маталып тұр-ау қазір» [11, 12-б.]. Сонымен бірге шығармада: «Бұл сұмдыққа Қазақстан аумағында атом бомбасын сынақтап өткізіп, ауа мен топырақты былғаған, мөлдір сулы қара Ертістің суын улаған, қазақтың тегін бүлдірген коммунистік жүйе, адам тағдырын табан астына салып, атом технологиясына ұмтылған беймаза ғасыр кінәлі» [11, 15-б.].

Романда нақтылы ғылыми, тарихи деректер дәл келтірілген. Гидроцефалия ауруы анасының шаранасында жатқан балаға азық-түліктерден улы, зиянды заттардың жайылуынан, экологиялық зардаптардың залалынан қалыптасады. Полигонның кесірінен қнашама бала мүгедек болып туылды, қаншамасы жастай онкологиялық ауруларға шалдықты. Радиация сәулесінің кесірінен мутант балалардың дүниеге келгені де шығармада аталады. Нақты дәйек былай берілген: «1946-1963 жылдар аралығында дүниеге келгендерден енді кемтар балалар жаратылуда» [11, 109-б.]. Аяулым өз жары Әмірдің жылын көргенге қорқып, өз баласының кемтарлығына кімді кінәларын білмейді. Шығармада ұлтқа төнген қауіп – радиация сәулелерінің әсері. Ұрпақтың туыла салып дертке ұшырауы, жазылмас кеселмен ауыруы – ұлт трагедиясы. Халықтың генофондын бұзған полигон зардабы тіпті 300 жылға дейін созылуы мүмкін екендігі шығармада аталады. Неліктен полигон зардабы айтылмай келді десек, бұл туралы да шығармада: «Радиацияның ионды сәулесін бойларына сіңірген Абыралы, Дегелең, Ақбұлақ, Қайнар, Саржал, Қызылту жұртшылығы тек сексенінші жылдардың соңында ғана денсаулықтарына зиянын тигізіп жатқан сынақ аймағы туралы шындықты біле бастады. Бұған дейін «әскери құпия» саналып келгендіктен, радиация зардабы туралы Кеңес өкіметі жұмған аузын ашпайтын» [11, 195-б.].

Романда Аяулымның тағдыры арқылы Семей қасіреті нақты әрі дәл сипатында көрінеді. Полигонның бүтіндей халыққа зияны суреттеліп, полигонға қарсы қозғалыс аталады. Қазақ халқының басынан кешкен бейнетін Аяулым образы арқылы беру автор С. Досжанның авторлық ұстанымына негізделген. Ұлтқа төнген зардапты әйел тағдырымен егіздей сомдау қаламгердің шеберлігін көрсетеді. Тарихи, ғылыми дәйектерді нақты келтіре отырып, әйел тағдырын, ұлт тағдырын экологиялық мәселемен интеграцияда суреттейді. Ұлт басына төнген нәубеттің себебі экологиялық мәселенің тереңдеп кеткенін көрсетеді. Атомдық жарылыстардың бірнеше мәрте сынақтан өтуінің салдары ұрпақ денсаулығына, қоршаған ортаға зияны тиюінен көрінеді.

Хиросимо мен Нагасаки қалаларына тасталған атомдық бомба атомдық ғасырдың басталуын білдірді. Осы кезден бастап бүкіл әлем ғалымдары атом бомбасын зерттеп, жасап шығаруға мүдделі болды. Соның ішінде Кеңес одағы да бар. Жапон әдебиетінде Нагасаки мен Хиросимо қалаларына тасталған атомдық бомба мыңдаған көркем шығарманың арқауы болды. Зерттеуші К. Thornber жапон авторларының атомдық бомба зардаптарын жеткізудегі мотивацияның әртүрлі болғанын айтады [12, 271-р.]. Соның ішінде хибакүша (hibakusha) деп аталатын авторлар атомдық бомбаның жарылысын өз көздерімен көрген, тірі куәгерлер екенін айтады. Атомдық бомба салған «тарихи жарақат» жапон әдебиетіндегі өзекті тақырып болды. «Атомдық бомба әдебиеті», «атомдық трагедия әдебиеті» деп аталатын әдеби бағытта М. Ибусэнің «Қара жаңбыр» шығармасы сол кезеңнің қасіретін дәл бере алады. Күнделік түрінде жазылған шығармада автор деректерді негізге келтіре отырып, сол кезеңнің қасіретін жеткізеді. «This diary of the bombing is my piece of history, to be preserved in the school library» [13, 11-р.], - деп Сигэмацу өз тарихының маңызын көрсетеді. Шығарма Сигэмацудың

атомдық жарылыстан соң асырап алған жиені Ясукоға лайықты жар іздеуден бастау алады. Жары Сигэкомен бірге жиенін тұрмысқа беруі үш рет сәтсіз аяқталады. Бұған себеп – Ясуконың «қара жаңбырдың» әсеріне ұшырағаны, дәлірек атомдық жарылыстың эпицентрінде болғаны жайлы қауесет. Романда атомдық жарылыстың салдары «сәулелену ауруы (лучевая болезнь)» баяндалады. Сигэмацудың өзі осы ауруға ұшыраған, жиенінің де бұл ауруға шалдыққаны қауесет екенін дәлелдеуге тырысады. Алайда жиені Ясуко да «сәулелену ауруына» шалдыққан. Бұл ауру радиоактивті заттардың тыныстаумен еніп, радиацияның адам денесінде көптеп жиналуынан қалыптасады. Аталған ауру адам ағзасында жүрек-қан тамырлары жүйесіне, асқазан, эндокринді жүйелеріне айтарлықтай өзгеріс енгізіп, алопеция тудырады.

Жапон әдебиетіндегі атомдық трагедия әдебиеті халықтың ұлттық санасында жарақат қалдырған оқиға ретінде сомдалады. Осыған сәйкес көркем әдебиетте жарақат теориясы қалыптасты. Жарақат теориясы 1990 жылдары қалыптасты. Зерттеуші Дж. Хартман жарақат теориясын қалыптастырып, екі негізгі элементті анықтайды. 1) жарақат тудырған оқиға; 2) оқиға жайлы естеліктер [14, 537-р.]. Ұлт тарихындағы жарақат тудыратын оқиғалар жаһандық сипатқа да, тіпті ұлтаралық сипатқа да ие. Жапон тарихында із қалдырған Нагасаки мен Хиросимода болған атомдық жарылыс ұлт трагедиясы деп бағаланып, көркем шығармалардың арқауы болды. Соның ішінде М. Ибусэ атомдық бомбаны «қара жаңбыр» образына теңейді. Қазақ халқы атомдық бомба жарылысын бастан кешпесе де, ауқымы, қуаты жағынан бірнеше есе асып түсетін бірнеше атомдық бомба сынағын бастан кешті. С. Досжан шығармасында атомдық жарылыс «саңырауқұлақ» образында сомдалады. Екі ұлттың тарихында «ұлт трагедиясы» ретінде бекіген оқиғалар көркем әдебиетте айрықша бейнеленді. Соның ішінде қазақ С. Досжан атомдық жарылыстардың шынайылығын деректер арқылы дәйектеп, экологиялық мәселенің жай-жапсарын жоғары деңгейде көрсете білді. Екі авторды салысыра келе, аталған шығармалар тарихи шындық пен көркем шындыққа негізделіп, ұлт трагедиясын нанымды жеткізе білді. С. Досжанның артықшылығы Семей қасіретінің экологиялық мәселеге ұласып кеткенін жоғары деңгейде көрсетті.

### **Қорытынды**

Мақалада қазақ әдебиетіндегі экологиялық мәселелердің сомдалу жайы қарастырылып, әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырылды. С. Жұбатырұлы, Қ. Жиенбай, С. Досжан шығармаларындағы экологиялық мәселенің себеп-салдары тарихи, мәдени, саяси аспектіде берілді. Авторлық ұстанымның экологиялық мәселелерді сомдаудағы ерекшеліктері айқындалды. Шығармалардағы тарихи шындық пен көркем шындық үлесі таразыланып, әр автордың азаматтық ұстанымы анықталды. Зерттеу мақсатына сәйкес бүгінгі қазақ прозасындағы экологиялық мәселелердің сомдалуы ерекшеліктері талданып, әлем әдебиеті үлгілерімен салыстырылды. Мақаланың негізгі міндеттеріне сай қазіргі қазақ прозасында өзекті экологиялық мәселелердің берілу ерекшеліктері автордың азаматтық ұстанымымен байланысты екені анықталды. Әлем әдебиетінде экологиялық мәселелерді көтерген туындылармен салыстыру арқылы қазақ қаламгерлерінің артықшылықтары айқындалды. Экологиялық мәселелердің әлеуметтік аспектісі ұлт санасындағы «жарақат» ұғымынан көрінеді. Ұлттық әдебиетімізде «жарақат» ұғымын қарастыру арқылы экологиялық мәселелердің тереңдеп, ұлт трагедиясына айналғанын көрсетеді.

Зерттеу мақалада «экологиялық мәселелер» жайы арнайылап қарастырылып, зерттеудің бағыты «экологиялық әдебиет» бағытының дамуына әкеледі деп білеміз. Зерттеуімізде Арал теңізі, Байқоңыр космодромы, Семей сынақ полигоны экологиялық мәселелерінің көркем шығармадағы сомдалу ерекшеліктері айқындалды. Қорытындылайтын болсақ, ұлт санасындағы негізгі экологиялық мәселелер қаламгерлердің назарынан тыс қалмайды.

Көркемдік шындық пен тарихи шындықты үйлестіре қаламгерлер оқырман назарын экологиялық мәселелердің өзекті екенін көркем түрде жеткізеді.

*Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «AP22686946 «Қазақ әдебиетіндегі экология мәселесі (Семей сынақ полигоны негізінде)» жобасы аясында жазылды.*

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. // Кіт.: Діңгек. Екітомдық. Т. 1. – Астана: Арда, 2013. – 592 б.
2. Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р. Қ. Жиенбай романдарындағы автор және тұлға концепциясы // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2023. – №2(190). – Б. 158–170. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph16>
3. Жұртбай Н.Т. Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары экологиялық мәселелер туралы: аймақтық аспектілер және аймақтық баспасөз: Философия докторы (PhD) ... дис. – Алматы, 2014. – 206 б.
4. Glover J. Human/nature: ecological philosophy in Margaret Atwood's Oryx and Crake // English Studies in Africa. – 2009. – №52(2). – P. 50–62. <https://doi.org/10.1080/00138390903444149>
5. Жұбатырұлы С. Шығармалары. Үш томдық. Т. 2. Абыржы: Роман. – Астана: Фолиант, 2009. – 384 б.
6. Atwood Margaret. Oryx and Crake. – London: Bloomsbury, 2003. – 378 p.
7. Ергөбек Қ. Аяғы дүниенің ырың-жырың... Аралдың ақжал толқыны (жазушы Қ. Жиенбайдың шығармашылық портреті туралы мақалалар жинағы) / Құраст. Ш. Әбдікәрімов, Б. Омарұлы. – Алматы: Қоғам, 2022. – 288 б.
8. Жиенбай Қ. Ән салуға әлі ерте: Роман, повесть, әңгімелер. – Астана: Астана полиграфия, 2008. – 400 б.
9. Жиенбай Қ. Жер үстінде де жұмақ бар: Роман, әңгімелер. – Алматы: ЖК «InterBesCompany», 2017. – 480 б.
10. Қасенова Т. Атом улаған дала: Қазақстанның бомбадан бас тарту жолы. – Алматы: Steppe&World Publishing, 2024. – 368 б.
11. Досжан С. Қасірет пен тағдыр: роман. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 360 б.
12. Thornber K. Responsibility And Japanese Literature Of The Atomic Bomb // In: Brill's Japanese Studies Library. – 2010. – Vol. 34. Chapter 9. – P. 269–302. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004182981.i-362.70>
13. Ibuse M. Black rain. – Kodansha international, 2012. – 304 p.
14. Hartman H. Geoffrey On Traumatic Knowledge and Literary Studies Source // New Literary History. – 1995. – Vol. 26, №3. – P. 537–563.

### REFERENCES

1. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy. // Kit.: Dingek. Ekitomdyq. T. 1. [Aesthetics of Word Art. // In: The Mast. Two volumes. Vol. 1.] – Astana: Arda, 2013. – 592 b. [in Kazakh]
2. Samenqyzy U., Turysbek R.Q. Zhienbai romandaryndagy avtor zhane tulga koncepciasy [Author and Identity concepts in the novels of Q. Zhienbay] // QazUU Habarshysy, Filologia seriasy. – 2023. – №2(190). – B. 158–170. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph16> [in Kazakh]
3. Zhurtbai N.T. Qazaqstan buqaralyq aqparat quraldary ekologialyq maseleler turaly: aimaqtyq aspektiler zhane aimaqtyq baspasoz: Filosofia doktory (PhD) ... dis. [Kazakhstani mass media on environmental issues: regional aspects and regional press: dis.] – Almaty, 2014. – 206 b. [in Kazakh]
4. Glover J. Human/nature: ecological philosophy in Margaret Atwood's Oryx and Crake // English Studies in Africa. – 2009. – №52(2). – P. 50–62. <https://doi.org/10.1080/00138390903444149>
5. Zhubatyryly S. Shygarmalary. Ush tomdyq. T. 2. Abyrzhly: Roman [Essays. In three volumes. Vol. 2. Confusion: A Novel]. – Astana: Foliant, 2009. – 384 b. [in Kazakh]
6. Atwood Margaret. Oryx and Crake. – London: Bloomsbury, 2003. – 378 p.
7. Ergobek Q. Aiagy dunienin yryn-zhyryn... Araldyn aqzhal tolqyny (zhazushy Q. Zhienbaidyn shyfarmashylyq portreti turaly maqalalar zhinagy) [The song of the end of the world... The wave of the

- Aral Sea (a collection of articles about the creative portrait of the writer K. Zhienbai)] / Qurast. Sh. Abdikarimov, B. Omaruly. – Almaty: Qogam, 2022. – 288 b. [in Kazakh]
8. Zhienbai Q. An saluga ali erte: Roman, povest, angimeler [“It’s too early to sing”: Novel, story, stories]. – Astana: Astana poligrafia, 2008. – 400 b. [in Kazakh]
  9. Zhienbai Q. Zher ustinde de zhumaq bar: Roman, angimeler [There is a paradise on earth: Novel, stories]. – Almaty: ZhK «InterBesCompany», 2017. – 480 b. [in Kazakh]
  10. Qasenova T. Atom ulagan dala: Qazaqstannyn bombadan bas tartu zholy [The steppe poisoned by the atom: Kazakhstan’s path to abandoning the bomb]. – Almaty: Steppe&World Publishing, 2024. – 368 b. [in Kazakh]
  11. Doszhan S. Qasiret pen tagdyr: roman [Tragedy and fate: novel]. – Nur-Sultan: Foliant, 2019. – 360 b. [in Kazakh]
  12. Thornber K. Responsibility And Japanese Literature Of The Atomic Bomb // In: Brill's Japanese Studies Library. – 2010. – Vol. 34. Chapter 9. – P. 269–302. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004182981.i-362.70>
  13. Ibuse M. Black rain. – Kodansha international, 2012. – 304 p.
  14. Hartman H. Geoffrey On Traumatic Knowledge and Literary Studies Source // New Literary History. – 1995. – Vol. 26, №3. – P. 537–563.